

УДК [94:325.8:329.7ОУН–УПА](477)“193/195”

Олександра СТАСЮК

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Проаналізовано основні етапи національно-визвольної боротьби Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА) під оглядом українського державотворення. Показано залежність ідеології та стратегії боротьби українських націоналістів від суспільно-політичної і військової ситуації в регіоні. Наголошено на важливості державотворчої діяльності націоналістичного підпілля, яка мала величезне значення для формування української нації й утвердження ідеї незалежності України.

Ключові слова: ОУН, УПА, національно-визвольний рух, Україна, державність.

За роки незалежності в середовищі науковців сформувалися нові концептуальні підходи до вивчення історії України, які дають змогу об'єктивно проаналізувати боротьбу за відродження українських державних традицій, висвітлюючи її як послідовний і безперервний, в силу мінливості ідейно-політичних, світоглядних та організаційних форм, процес¹. Боротьба ОУН та УПА була й залишається його невід'ємною складовою як одна з найбільш масштабних та безпрецедентних з огляду на національно-патріотичну напругу акцій. Будучи з багатьох поглядів явищем унікальним, вона, однак, цілком логічно вписується не лише в контекст національної історії, а й в загальносвітовий, історію радикальних націоналістичних

¹ *Гриневич Л.* Історія ОУН, УПА на тлі політичної боротьби в сучасній Україні / Л. Гриневич // Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА. 1996–1998 рр. – Київ, 1999; *Кульчицький С.* ОУН–УПА: справа в істині, а не в політичній монополії на минуле / С. Кульчицький // День. – 2000. – 14 жовтня; *Ллюшин І.* ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – Київ, 2000; *Патриляк І.* Військова діяльність ОУН(Б) у 1940–1942 роках / І. Патриляк. – Київ, 2004; *Кентій А.* Збройний чин українських націоналістів 1920–1956. Історико-архівні нариси: в 2-х т. / А. Кентій. – Київ, 2005. – Т. 1; 2008. – Т. 2; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – Київ: Наук. думка, 2005; *В'ятрович В.* Історія з грифом “Секретно”. Таємниці українського минулого з архівів КГБ. – Львів, 2011; *Посівнич М.* Нарис життя Дарії Ребет – “Орлян” / М. Посівнич, В. Брелюс. – Торонто; Львів: В-во Літопис УПА, 2013. – (Серія “Події і люди”, кн. 26); *Zabily R.* Partizaninis pasipriesinimas Ukrainoje / R. Zabily, D. Zygelis // Karys. – Vilnius, 2013. – № 9; *Федун Петро-“Полтава”.* Концепція Самостійної України. – Львів, 2013. – Т. 2. Документи і матеріали / [упоряд. і відп. ред. М. Романюк]. – 896 с.; *Романюк М.* Використання органами МГБ спеціальних засобів у боротьбі із збройним підпіллям ОУН (на матеріалах Золочівської округи ОУН) // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки – Львів, 2013. – Вип. 11. – С. 291–296.

рухів, як формація, що увібрала їхній досвід і певну частину інтелектуально-політичного доробку². Ідеологічні й світоглядні засади діяльності ОУН та УПА, які сьогодні критикують представники окремих політичних сил як щось нетипове і геть нецивілізаційне, стали логічним продовженням ідей українського національно-визвольного руху кінця XIX – початку XX ст., радикалізуючись на тлі відмови від демократії та популярності, що зростала, тоталітарних ідеологій в тогочасній Європі. Отже, “історія ОУН, незалежно від її інтерпретацій – це історія одного з відгалужень українського націоналізму – багатоаспектного, багатофункціонального, поліморфного явища, яке справило і справляє безпосередній та опосередкований вплив практично на всі ділянки суспільного життя України упродовж щонайменше півтора століть”³.

Український національно-визвольний рух 30–50-х років пройшов кілька етапів: від вузькопартійної підпільної організації елітарного типу до масштабного загальнонаціонального руху опору. На чолі національно-визвольних процесів впродовж всього періоду боротьби стояла Організація українських націоналістів, що взяла на себе роль провідника й ідейно-політичного натхненника руху. Змінюючи форми і методи діяльності, корегуючи ідейно-світоглядні та програмні установки, українські націоналісти твердо дотримувалися основного постулату: “Здобудеш Українську Державу або згинеш у боротьбі за неї”. Суверенну державу вважали необхідною умовою, що забезпечує повноцінний розвиток нації та робить її вартісною одиницею в системі світового співтовариства⁴.

На момент створення ОУН дотримувалася авторитарного розуміння устрою майбутньої незалежної України. Держава, на думку українських націоналістів, мала будуватися на націократичних засадах, що охоплювали принцип національного солідаризму, моноетнічності, надкласовості й однопартійності⁵. Ці засади увійшли майже без змін до програми ОУН, прийнятої на II Римському Зборі 27 серпня 1939 р., що, попри певні ідеологічні розбіжності, засвідчувало непорушність догматів українського націоналізму в середовищі членів організації. Особливо безапеляційно постанови наголошували на потребі однопартійності в майбутній незалежній Україні, акцентуючи на панівному становищі ОУН: “Існування політичних партій буде заборонено законом. Єдиною формою політичної організації населення Держави буде ОУН – як підстава державного ладу й чинник національного виховання та організації суспільного життя”⁶.

Процес будівництва Української держави, відповідно до програми ОУН, передбачав три етапи: національне визволення, державне закріплення і розвиток. Під час революційно-визвольного зриву мала бути встановлена національна диктатура з вождем-диктатором на чолі, яка в наступних фазах державного будівництва

² *Касьянов Г.* До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): аналітичний огляд. – Київ, 2003. – С. 53–54.

³ Там само. – С. 53.

⁴ *Вассиян Ю.* Ідеологічні основи Українського Націоналізму / Ю. Вассиян // Конгрес Українських націоналістів 1929 р.: документи і матеріали / [упоряд. В. Муравський]. – Львів, 2006. – С. 194.

⁵ *Сціборський М.* Націократія / М. Сціборський. – Париж, 1935. – 117 с.

⁶ Політична Програма Організації Українських Націоналістів (Ухвалено II Великим Збором Українських Націоналістів у серпні 1939 р.). – Б. м. в., б. д. в. – С. 29–30.

трансформувалася б у республіканські форми правління⁷. Досягнути поставлену мету ОУН планувала безкомпромісною боротьбою проти всіх займанців та окупантів українських земель: “Беручи ідею Української Самостійної Соборної Держави в підставу свого політичного ділання та не признаючи всіх тих міжнародних актів, умов і установ, що стан українського національно-державного розірвання створили і закріпили, Організація Українських Націоналістів ставить себе в категоричне противенство до всіх тих сил, своїх і чужих, які цьому становищу українських націоналістів активно чи пасивно протиставляться, та протидіятиме всяким політичним заходам одиниць і колективів, що будуть являтися відхиленням від повищих засад”⁸.

Міжвоєнний період ОУН розглядала як етап приготування українського народу до вирішального визвольного-революційного зриву, що настане в момент масштабних воєнно-територіальних зрушень у Європі та світі, які неважко було спрогнозувати з огляду на очевидні прагнення лідерів окремих держав до переділу кордонів та впливів, встановлених Версальською системою мирних договорів. Основним завданням у цей період ОУН вважала нагнітання революційних настроїв серед західноукраїнського населення, що мало мобілізувати народні маси до повстання й актуалізувати українське питання на міжнародній арені – концепція перманентної революції⁹. Невід’ємною частиною цієї концепції, поряд із широкими пропагандивними акціями, були радикальні методи боротьби (саботажі, підпали, експропріаційні акти з терором зокрема).

Терор у політиці ОУН не був самоціллю, а радше допоміжним засобом, і члени Проводу розглядали його як інструмент тиску на польські та міжнародні інституції з метою полагодження українських проблем¹⁰. До того ж ОУН ніколи не застосовувала масових або “сліпих” форм терору, її теракти завжди були прицільними і спрямованими передусім проти представників польської влади, яку вважали окупаційною¹¹. Проте саме вони дали поштовх ідеологічним противникам до численних звинувачень ОУН у різних -змах, антигуманних практиках, сповідуванні людиноненавистницьких ідеологій та інших гріхах, що десятиліттями тяжіли над членами організації, виштовхуючи їх поза межі цивілізованих форм людської спільноти.

Не маючи на меті оправдовувати дії ОУН, адже тероризм у будь-якій формі малопривабливий як політичне явище, необхідно зауважити, що він зумовлений не лише ідеологією українського націоналізму. До того ж теракт – це не просто акт насильства, а передовсім “форма захисту інтересів поневоленої, пригніченої, обійденої у своїх правах, ображеної верстви у відповідній суспільній структурі”¹², це спроба цієї верстви або й цілого народу привернути увагу до наболілих проблем, коли всі інші способи їх вирішення вичерпані. Якщо брати до уваги, що “дух тероризму породжують відсутність бачення можливості компромісу між різними соціальними

⁷ Андрієвський Д. Державний устрій / Д. Андрієвський // Конгрес Українських націоналістів 1929 р. Документи і матеріали / [упоряд. В. Муравський]. – Львів, 2006. – С. 167–182.

⁸ Устрій Організації Українських Націоналістів // Там само. – С. 291.

⁹ Ребет Л. Світла й тіні ОУН / Л. Ребет. – Мюнхен, 1964. – С. 7–8.

¹⁰ Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 рр. / М. Посівнич. – Львів, 2010. – С. 125–180.

¹¹ Терор як засіб самооборони // Сурма. – Б. м., 1929. – Ч. 16. – С. 2–3.

¹² Остроухов В. Терор і тероризм як соціально-історичний феномен / В. Остроухов // Політичний терор і тероризм в Україні; [за ред. В. Смоля]. – Київ, 2002. – С. 17.

верствами суспільства, невдоволення життям та бажання доленосних раптових змін поза необхідними соціальними, політичними, економічними, психологічними та іншими передумовами”¹³, то виникнення тероризму в політичному житті міжвоєнного періоду було цілком закономірним. Це явище спричинили передусім стрімка фашизація польського суспільства та застосування шовінізму на державному рівні з метою вирішення українсько-польських стосунків. Тож значна частина провини за появу радикальних українських угруповань у міжвоєнній Польщі лежить на польських урядових чинниках, які виразним намаганням асимілювати українське населення та проведенням пацифікаційних акцій підштовхували українців до використання нелегітимних методів вирішення проблем, а також на тогочасних міжнародно-політичних інституціях, які залишили без уваги чіткі намагання української сторони домогтися зміни статусу Західноукраїнських земель (ЗУЗ) дипломатичними методами. Отже, звинувачуючи ОУН в антигуманних практиках, не треба забувати про політичну відповідальність сторін, які змушували її до таких дій.

Застосування членами ОУН радикальних дій щодо представників польської адміністрації спричинило гостру реакцію не лише з боку влади, а й значної частини українського суспільства, зокрема й Глави Греко-Католицької Церкви митрополита Андрея Шептицького, який з сучасних релігійних міркувань засуджував будь-яке насильство¹⁴. Критикована з боку своїх і чужих, ОУН ризикувала опинитися осторонь загального річища національно-визвольного руху, на чолі якого стояли легальні політичні партії самостійницького спрямування, культурні та просвітницькі організації, авторитетні громадсько-політичні лідери. Проте низка трагічних подій, передовсім смерть В. Біласа і Д. Данилишина, та вдалих публічних акцій (судовий процес над М. Лемиком, Львівський та Варшавський судові процеси), несподівано для самої ОУН зробили окремих її лідерів національними героями й утвердили провідників організації у правильності обраного шляху. Розгром Крайової Екзекутиви (КЕ) ОУН 1934 р. польською поліцією, що виявив численні ідейно-світоглядні й організаційні хиби в роботі організації, змусив українських націоналістів змінити тактику боротьби, проте стримати радикальні настрої західноукраїнської молоді було неможливо.

Радикалізація “крайовиків” стала однією з причин поділу ОУН на дві ворогуючі фракції – ОУН(м) та ОУН(б), при чому в його основі лежав не лише конфлікт поколінь, але й різне бачення подальших шляхів боротьби за Українську самостійну соборну державу (УССД) лідерами Проводу українських націоналістів (ПУН) та КЕ ОУН на ЗУЗ. Старші за віком та більш помірковані члени ПУН, які після смерті Є. Коновальця обрали лідером А. Мельника, вважали помилковим негайне розгортання будь-яких активних форм боротьби за УССД. На їхню думку, на початковому етапі Другої світової війни треба було берегти сили, вести дипломатичні переговори з можливими союзниками та чекати слушного часу, який пов’язували з подальшими кроками Німеччини. Натомість крайова молодь на чолі з С. Бандерою вимагала негайної революційно-визвольної акції на всіх українських землях, покладаючись лише на власні сили. Численні спроби з однієї та іншої сторони дійти згоди, навіть у менш важливих питаннях, виявилися безрезультатними,

¹³ *Остроухов В.* Терор і тероризм... – С. 15.

¹⁴ *Зайцев О.* Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930 роки) / О. Зайцев, О. Беген, В. Стефанів. – Львів, 2011. – 384 с.

тому подальші кроки кожна з фракцій ОУН планувала самостійно, поборюючи колишніх соратників та ослаблюючи націоналістичний рух у цілому¹⁵. Стратегія і тактика, яку обрали лідери ОУН(м), змусила мельниківців всю війну йти у фарватері нацистської Німеччини, а після її краху відмовитися від боротьби. Натомість бандерівцям вдалося згуртувати під своїм прапором найбільш активні та динамічні сили суспільства і взяти під контроль низку процесів, що мали місце на українських землях, разом із наймасштабнішим антирадянським рухом Опору. Саме з діяльністю ОУН(б) пов'язані найяскравіші і найдраматичніші сторінки боротьби за самостійну Україну в 40–50-х роках ХХ ст.¹⁶

Різне бачення членами ОУН(м) та ОУН(б) подальшої стратегії й тактики боротьби за УССД призвело до їх зіткнення вже напередодні Другої світової війни, коли ОУН взяла участь в обороні Карпатської України. На думку українських націоналістів, створена суто парламентським способом, без жодного пострілу, держава закарпатців могла стати поштовхом для відновлення державності на всіх етнічних українських землях. Проте члени ПУН, зважаючи на зовнішньополітичні обставини, а передовсім позицію нацистської Німеччини, яка згідно з Мюнхенським договором віддала Закарпаття мадярам, відмовилися підтримувати цю акцію. Участь окремих членів ОУН(м) у військовому та політичному житті Карпатської України була швидше виявом їхньої власної ініціативи, яку ПУН засуджував. Натомість члени ОУН(б), незважаючи на песимістичні прогнози, кинулися на допомогу новоствореній Карпато-Українській державі. За закликом організації на Закарпаття вирушили сотні галичан, які відіграли визначальну роль у формуванні Карпатської Січі – збройних сил самопроголошеної республіки. Поет і науковець Олег Кандиба (Ольжич), який обіймав у ПУН посаду культурного референта, став координатором ідеологічної і політичної роботи в Карпатській Україні. До штабу Карпатської Січі увійшли майбутній командир УПА Р. Шухевич (“Щука”), З. Коссак (“Тарнавський”), Г. Барабаш (“Чорний”), Є. Врецьона (“Волянський”) та ін. До вирішення військових справ долучалися також колишні генерали Української Галицької армії В. Курманович і В. Петрів. Популярність чину січовиків у Галичині була настільки великою, що полеглих у боротьбі з мадярським військом Зенона Коссака та Михайла Колодзінського одразу проголосили національними героями. Незважаючи на деяку спонтанність, поспішність та певну декларативність Акту, ця історична подія відіграла неабияку роль у житті не тільки закарпатських українців, але й усього українського народу. Це була друга, після проголошення Української Народної Республіки (УНР) і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), спроба заявити перед світом про самодостатність української нації та її бажання жити незалежним державним життям. Водночас трагедія Карпатської України чітко засвідчила, що державне життя української нації можливе лише в рамках соборної України¹⁷.

Початок радянсько-німецької війни став поштовхом до розгортання нового етапу боротьби ОУН за УССД, який члени організації оголосили вирішальним.

¹⁵ Косик В. Розкол ОУН (1939–1940): зб. док. / В. Косик. – 2-ге вид., випр. та доп. – Львів, 1999. – 135 с.

¹⁶ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси / А. Кентій. – Київ, 2008. – Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. – С. 156.

¹⁷ Стерчо П. Карпато-Українська держава / П. Стерчо. – Львів, 1994. – 288 с.

На українській землі рушили похідні групи ОУН, завданням яких було проголосити відновлення незалежності України й очолити адміністративні органи влади на місцях. Такі плани мала як ОУН(м), так й ОУН(б), що забезпечило системність та масовість процесу, попри певні конфліктні міжпартійні ситуації. Однак протидія з боку нацистської окупаційної влади дуже швидко зупинила державотворчі акції українських націоналістів, тому питання колаборації ОУН із нацистською Німеччиною, яке завжди виникає щодо цих подій, не можемо трактувати однозначно. Адже проголошення незалежності України у Львові та інших містах і селах Західної України, хоч і відбувалося на окупованій території, проте не узгоджувалося з німецькими властями – було виявом самостійницької політики українців, які вважали себе рівноцінними партнерами Гітлера, вимагаючи такого самого ставлення до себе. Особливо безкомпромісна в цьому позиція лідерів ОУН(б), які в Меморандумі на ім'я А. Гітлера недвозначно заявили, що, знехтувавши планами українців щодо утворення незалежної Української держави, Німеччина одержить у відповідь потужний національно-визвольний рух, який розвиватиметься за власним сценарієм, і що “кожна потуга, яка, дбаючи одночасно про власні інтереси, бажає влаштувати новий порядок у Східній Європі повинна мати на увазі цю рішучість українців”¹⁸.

Знаменними подіями в системі українського державотворення зазначеного періоду стали проголошення Акту відновлення Української держави у Львові 30 червня 1941 р. та створення Українського державного правління на чолі з Я. Стецьком¹⁹, здійснені діями ОУН(б), які завдяки рішучості й чіткій організаторській роботі забезпечили собі лідерство в цих процесах. Створення керівниками ОУН(м) верховно-державного органу – Української Національної Ради в Києві в жовтні 1941 р., продиктоване подібними мотивами, не набуло особливого розголосу та значення, з огляду на вторинність акції та виразний присмак колабораціонізму.

Незважаючи на швидку ліквідацію Акту 30 червня, він мав величезний вплив на формування визвольно-революційних процесів у середовищі української нації в умовах Другої світової війни та розвиток українського політичного життя загалом. Самі українські націоналісти, наголошуючи на його значенні та звертаючись до історичної традиції, прирівнювали його до III Універсалу УНР²⁰, проте сучасні дослідники подають значно вираженіші оцінки, враховуючи як позитивні, так і негативні моменти проголошення державності в умовах окупаційної дійсності: “Нема чого прославляти Акт 30 червня наче б від нього починалася історія України, наче б перед тим була пустка, наче б тільки «Акт 30 червня» засвідчив існування українських патріотів-державників. Але й нема чого гудити той Акт і відмовляти йому будь-яке значення і будь-яку вартість. Це таки був вияв державницького патріотизму”²¹.

¹⁸ Меморандум Бандери до уряду Райху. – 1941. – 15 червня // *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 504.

¹⁹ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.: зб. док. і мат. / [упоряд. і відп. ред. Я. Дашкевич]. – Львів; Київ, 2001; ОУН в 1941 році: документи: в 2-х ч. / [відп. ред. С. Кульчицький; упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук]. – Київ, 2006.

²⁰ *Стецько Я.* Історичний чин нації / Я. Стецько // *Стецько Я.* 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України / Я. Стецько. – Лондон, 1967. – С. 13–20.

²¹ Матеріали до позиції визвольної боротьби українського народу 1941–1953. – Мюнхен, 1993. – С. 165.

Акт 30 червня заперечує огульні звинувачення українських націоналістів у колабораціонізмі та виразно демонструє, що стосунки ОУН та нацистської Німеччини ґрунтувалися не на ідеологічній спорідненості і союзницькій відданості, а були ситуативним явищем, де кожен із партнерів намагався використати іншого для досягнення власної мети. Зокрема українці розраховували на допомогу Гітлера в боротьбі з “одвічними ворогами” – поляками та росіянами, а нацисти розігрували українську карту з метою полегшення собі шляху на Схід. На жаль, орієнтація на нацистську Німеччину як головну антибільшовицьку силу в Західній Європі була притаманна не лише членам ОУН, але й лідерам багатьох тогочасних українських партій та громадсько-політичних організацій²², що дезорієнтувало суспільство й не дозволило вчасно зауважити загрозу, що виходила для українства від III Райху: “На жаль, між нашими політичними діячами не знайшлася ні одна людина, яка б основно звернула увагу на назріваючу загрозу для українського народу від III рейху. Головна увага із більшовизмом та іншими окупантами українських земель і щораз то більшому «союзно-концепційному» орієнтуванні на націонал-соціалізм, як головну протибільшовицьку силу в Західній Європі...”²³.

Не маючи у планах утворення незалежної України, нацисти ліквідували створені українцями державні структури та розпочали терор проти Організації українських націоналістів як ініціатора державницьких акцій. Вже в липні 1941 р. було заарештовано близько 300 найактивніших діячів ОУН(б), а у вересні розпочалися масові арешти та розстріли підпільників. Подібна доля спіткала й діячів ОУН(м), хоча вони займали виваженішу позицію щодо окупаційних властей, виконуючи допомогіві функції в системі німецької адміністрації й оминаючи політичні проблеми в переговорах із німецькими чинниками, зокрема погоджувалися не порушувати питання статусу українських земель до закінчення війни. Великою трагедією для всіх українців став розстріл у Києві 1942 р. членів культурницької групи ОУН(м), серед яких була відома поетеса Олена Теліга.

Німецька реакція на проголошення незалежності України стала головним моментом, який остаточно розкрив плани Гітлера щодо українських земель та штовхнув українців на шлях збройної боротьби. Наприкінці 1942 р. на Північно-Західних українських землях, Волині й Поліссі, почали створюватися перші повстанські збройні групи, з яких ранньою весною 1943 р. сформувалися великі підрозділи Української повстанської армії. Звільняючи від німецького панування цілі регіони, командування УПА утворювало т. зв. повстанські республіки (Колківська, Антоновецька, Космацька), встановлювало там воєнну адміністрацію, яка вирішувала адміністративні, господарські, фінансові, освітні й інші життєво важливі для населення питання²⁴. Зокрема в Антоновецькому лісі функціонували млин, хлібопекарня, м'ясопереробний і шевський цехи, бондарська майстерня, фабрика з виробництва мила тощо, які забезпечували потреби УПА та місцевого населення. Було організовано школу для медсестер-санітарок, підстаршинську школу УПА, вишкіл радистів. Повстанці

²² Гавришко М. Націонал-соціалістичний режим в Німеччині у відображенні української суспільно-політичної думки Галичини (1933–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / М. Гавришко. – Львів, 2009. – 20 с.

²³ Кордуба Ф. Der Generalplan “OST” / Ф. Кордуба // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1981. – № 1–4. – С. 155.

²⁴ Стародубець Г. Українське повстанське запілля / Г. Стародубець. – Тернопіль, 2006. – 527 с.

подбали також про налагодження шкільного навчання й організацію дитячих садків. Із метою врегулювання адміністративно-господарських та інших питань на території повстанських республік Головне командування УПА видало кілька наказів: “Розпорядження у земельній справі” від 15.08.1943 р., яким скасовувало колгоспну систему та запроваджувало приватну селянську власність на землю²⁵; “Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України” від 1.09.1943 р., що передбачало утворення цивільної адміністрації на підконтрольній УПА території та ін.²⁶.

Функціонування незалежних повстанських республік УПА практикувала й за часів панування радянської влади. Упродовж 1944–1945 рр. на Гуцульщині існувала т. зв. Незалежна Космацька Республіка, яку охороняли 19 сотень УПА²⁷. Влада на цій території повністю перебувала в руках повстанців, а радянська – була радше символічною. Це визнавали й місцеві чиновники, які в доповідних записках неодноразово зазначали, що с. Космач, Акшешори, Баня Березів, Нижній Березів, Текуча, Лючки та інші повністю контролюють повстанці, які унеможливають проведення там будь-яких урядових заходів²⁸. Ці та інші факти свідчать про те, що УПА реально займалася справою українського державотворення в роки війни, нехай на обмеженій території та специфічними формами.

Боротьба ОУН і УПА була спрямована передусім проти імперських зазіхань Москви та Берліна, однак на практиці українські націоналісти мусили долати також другорядні фронти. Зокрема весною 1943 р. акції ОУН та УПА на Волині зіштовхнулися з планами поляків, які плекали надії на відновлення Речі Посполитої в довоєнних кордонах. Незабаром конфлікт переріс у криваву братовбивчу війну, що супроводжувалася численними жертвами серед цивільного населення. Обидві сторони намагалися запобігти кровопролиттю, усвідомлюючи фатальність такого розвитку подій, про що свідчать численні листівки, звернення та меморандуми з обох сторін²⁹. Однак небажання польської сторони йти на компроміс щодо статусу Західноукраїнських земель та радикальна позиція керівників ОУН(б) завели переговори в нікуди. Заклики ОУН(б) до поляків вливатися до спільного фронту поневолених народів й спільно боротися проти імперських зазіхань Москви та Берліна не були почуті через імперські претензії самих поляків, а за давньий українсько-польський антагонізм, помножений на провокативні дії радянських та німецьких спецслужб спричинили трагічну розв’язку.

В українській та польській історіографіях сьогодні існують суттєві розбіжності щодо інтерпретації цього конфлікту, які є наслідком різних історико-методологічних та політичних підходів до його тлумачення³⁰. Поставити остаточну

²⁵ Папакін Г. “Ми надаємо вам землю...”. Аграрна політика УПА на прикладі одного конкретного документа / Г. Папакін // День. – 2013. – 30 серпня.

²⁶ Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України. – 1943. – 1 вересня [Електронний ресурс] // Електронний архів українського визвольного руху. – Режим доступу: <http://avt.org.ua/index.php/viewDoc/7483/>

²⁷ Сіреджук Л. Космач у вогні визвольних змагань 40–50-х рр. ХХ ст. / П. Сіреджук // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис (100 років від дня народження Романа Шухевича). – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. 14. – С. 408–420.

²⁸ Там само. – С. 411–412.

²⁹ Волинь. 1943. Боротьба за землю // Незалежний культурологічний часопис “Г”; [за ред. Т. Возняка]. – Львів, 2003. – Ч. 28.

³⁰ В’ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947/ В. В’ятрович. – Київ, 2011. – 366 с.

крапку в цій проблемі заважає також величезне емоційне напруження, яке спалахує з новою силою із наближенням кожної річниці Волинської трагедії. Не мають рації окремі, переважно польські науковці, які ескалацію конфлікту вбачають винятково в радикальній ідеології ОУН, дискредитуючи при цьому визвольні змагання українців у цілому. Як стверджує О. Каліщук, “ідеологія сама по собі не може бути причиною якихось подій у суспільній історії, стосунках між народами”³¹, хоча не можна знімати відповідальності з окремих керівників ОУН (б), які приймали рішення щодо проведення злочинних акцій або ж непродуманими діями роздмухували антипольські настрої серед українського населення. Однак витoki й суть цього конфлікту виходять далеко за межі ідейно-політичних засад ОУН і можуть бути зрозумілими лише в контексті перебігу Другої світової війни та попередньої історії співжиття двох народів. Не можна знімати також відповідальності з керівних кіл польського руху Опору, які “не змогли своєчасно і об’єктивно оцінити силу і розмах українського національного руху, згуртованість населення, насамперед молоді, прагнення політичних провідників добитися історичного перелому в долі України й українців і, як наслідок, сприяли ескалації взаємного поборювання українців та поляків”³². Значна частина відповідальності лежить і на керівниках Лондонського еміграційного уряду, які важливість Східних кресів для Польської держави поставили вище від польських громадян, що волею цього ж уряду опинилися посеред ворожого їм українського моря.

Популярність УПА, що зростала, приводила до її лав представників різних політичних поглядів та національностей, виводила повстанський рух на загальноукраїнський рівень і ставила керівників ОУН(б) перед проблемою консолідації двох історично, політично та ментально відмінних частин України. Це зумовило необхідність суттєвого перегляду ідеології та політики ОУН(б) у плані відмови від деяких стартових ідейно-світоглядних і практично-політичних принципів та наближення їх до демократичних ідеалів. З огляду на це в серпні 1943 р. був скликаний III Надзвичайний Великий Збір ОУН(б), який виробив нову соціально-економічну та політичну платформу організації. У сфері державного будівництва керівники ОУН(б) відмовилися від концепції монопартійності й тотального контролю суспільства. Ідеалом ОУН(б) стала держава з демократичним устроєм і справедливим соціальним ладом, про що свідчив зазначений в Постановах перелік прав та свобод громадян майбутньої незалежної України: свобода слова та друку, свобода профспілок, вільний вибір землекористування, справедлива оплата праці, рівність усіх громадян держави незалежно від національності тощо³³.

³¹ *Каліщук О.* Радянські й німецькі сили прагнули, щоб порозуміння між українцями і поляками не було [Електронний ресурс] / О. Каліщук // *Gazeta.UA*. – 2013. – 1 липня. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history/_radyanski-j-nimecki-sili-pragnuli-schob-porozuminnya-mizh-ukrayincyami-j-polyakami-ne-bulo/504676

³² *Зашкільняк Л.* Українсько-польські стосунки на Волині і в Галичині в 1939–1944 роках: міжнаціональний конфлікт чи неоголошена війна? / Л. Зашкільняк // *Україна–Європа–Світ: Міжн. зб. наук. праць*; [гол. ред. Л. Алексієвць]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 95. – (Серія: Історія, міжнародні відносини).

³³ *Постанови III Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів (21–25 серпня 1943 року) // Причинки до суспільного мислення: зб. статей.* – Торонто, 1989. – С. 107–113.

Зрозуміло, що на цьому етапі демократична риторика ОУН(б) була радше тактичним кроком³⁴, своєрідною даниною Сходу України, який категорично відмовлявся ставати під прапори авторитарних і тоталітарних ідей ОУН, але без якого національно-визвольна революція була неможливою. Для багатьох членів організації зазначені ідеологічні трансформації залишилися незрозумілими та неприйнятними, зокрема й на психологічному рівні. Проте подальший розвиток подій підтвердив правильність постанов III Великого Збору та стимулював ще глибші демократичні перетворення ідейно-світоглядних засад руху, хоча до остаточної демократизації в ідеології та практиці ОУН так і не дійшло.

Загроза повторної окупації українських земель радянськими військами поставила український визвольний рух перед новими викликами. Дискусії щодо майбутнього устрою незалежної української держави відійшли в тінь, натомість розпочалися активні пошуки нової визвольно-революційної концепції, яка б дала змогу протистояти імперській московській та нацистській потузі і зберегти національно-визвольні сили українського народу. Керівники ОУН(б) зрозуміли, що за наявних обставин українські прагнення до незалежності потрібно розглядати в геополітичному масштабі, зважаючи й на антиколоніальні рухи народів Центрально-Східної Європи та Азії. Домінувати в політиці ОУН(б) почала ідея спільного фронту боротьби поневолених народів проти імперіалізмів Москви та Берліна під гаслом “Воля Народам і Людині”, яка була задекларована I Конференцією поневолених народів Східної Європи та Азії, що відбулася 21–22 листопада 1943 р. у с. Будераж Здолбунівського р-ну на Рівненщині³⁵. Учасники конференції утворили Комітет поневолених народів, який мав організувати Національні повстанчі армії на власних територіях та координувати їх дії аж до переможної мети, якою вважали повну перебудову європейського простору на засадах національних держав у межах їхніх етнічних кордонів: “Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних самостійних державах – це єдиний лад, який дасть справедливу розв’язку національного і соціального питання в цілому світі”³⁶, – наголошували пропагандивні видання ОУН(б). Були опубліковані звернення різними мовами до всіх націй і народностей СРСР із закликом вливатися до спільного антиімперського фронту боротьби.

Нова визвольно-революційна концепція, що потребувала чіткої координації дій на міжнародному відтинку та широкої дипломатичної роботи, вимагала також від керівників ОУН(б) консолідації зусиль на внутрішньому фронті. Так дійшло до створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР), яка мала об’єднати українські самостійницькі сили та суспільство загалом із метою боротьби за незалежність України. УГВР стала важливим кроком на шляху до об’єднання на

³⁴ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів. Аналітичний огляд [Електронний ресурс] / Г. Касьянов. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas201.htm#pag5>

³⁵ Перша конференція поневолених народів Східної Європи і Азії, що відбулася 21–22 листопада в Україні (неповний текст). – 1944. – С. 2 [Електронний ресурс] // Електронний архів українського визвольного руху. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/3963/>

³⁶ За що бореться Українська повстанська армія. – 1943 // Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 6–8.

демократичних засадах розпорошеного між численними партіями і фракціями національно-визвольного руху. Підґрунтям для об'єднання українських політиків стало беззастережне визнання Української самостійної соборної держави як найвищої ідеї українського народу; визнання революційних методів боротьби за Українську самостійну державу; маніфестація ворожого ставлення до московських займанців і німців як окупантів України; визнання демократії як устроєвого принципу органу. Політичні та соціально-економічні засади майбутньої Української держави були викладені у Платформі УГВР й вони фактично дублювали постанови ІІІ Великого Збору ОУН(б): забезпечення народно-демократичного способу визнання політичного устрою в Українській державі через загальне народне представництво; забезпечення свободи думки, світогляду й віри, забезпечення розвитку української національної культури; забезпечення справжньої законності в Українській державі та рівності усіх громадян перед законом; забезпечення громадянських прав усім національним меншостям в Україні; забезпечення вільної форми трудового землекористування з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування; удержавлення важкої індустрії та важкого транспорту; забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах тощо³⁷. Отже, як стверджує І. Терлюк, відповідно до цих документів, держава мала бути побудована за принципом верховенства права та поділу функцій влади на законодавчу, виконавчу та судову з ухилом до української традиції парламентаризму і колегіальності в роботі органів влади³⁸.

Офіційно документи демонструють бажання творців УГВР утворити єдиний самостійницький фронт боротьби за УССД, об'єднавши представників усіх політично активних середовищ українства, подолавши партійне розбиття й амбіційність окремих провідників. Проте розподіл посад у структурі УГВР, де більшість портфелів була віддана членам ОУН(б), свідчить про намагання організації зберегти за собою керівне становище й надалі одноосібно контролювати розвиток подій. І це зрозуміло з огляду на організаційний та ідеологічно-політичний внесок ОУН(б) у створення УГВР. Виразні намагання цільних діячів ОУН(б) лідирувати в УГВР не спричиняли серйозних заперечень представників інших політичних сил через їхню політичну слабкість та ілюзорність впливу УГВР, діяльність якої в умовах радянської дійсності зводилася лише до представницьких функцій. Еміграційний період діяльності УГВР мав більший пропагандивний ефект, хоча вповні свого призначення парламент воюючої України так і не виконав, адже далеко не всі українські політичні сили погодилися приєднатися до нього. Та й чи було це можливо в тих умовах взагалі?

Встановлення радянської влади на території України унеможливило проведення будь-яких державотворчих акцій з боку ОУН, хоча окремі напрями діяльності підпілля у цей період можна в певному сенсі такими вважати. Діяльність націоналістичного підпілля повоєнного періоду передусім була спрямована на те, щоб не допустити закріплення радянського режиму на Західноукраїнських землях, втримати та поглибити революційно-визвольні настрої мас, перешкодити колективізації і русифікаційним

³⁷ Платформа Української Головної Визвольної Ради // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: В-во Літопис УПА, 1980. – Т. 8: Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали / [відп. ред. Є. Штендера]. – Книга перша: 1944–1945. – С. 37–38.

³⁸ Терлюк І. Історія держави і права України / І. Терлюк [Електронний ресурс]. – Читиво: електронна бібліотека. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/1314011245581/pravo/stvorenyya_ukrayinskoyi_golovnoyi_vizvolnoyi_radi_ugvr_programni_politiko-pravovi_zasadi_diyalnosti#516

процесам тощо. Не можна відмовити в державницькому мисленні керівникам ОУН, які віддавали накази допомагати голодуючим зі Сходу України, забороняли вступати у збройні сутички з червоноармійцями, запобігаючи братовбивчій війні, чи проводили агітацію, спрямовану на зближення між східними і західними українцями, наголошуючи на потребі єдності українського народу та соборності земель.

Саме в цей період написані найважливіші теоретичні праці публіцистів ОУН, в яких розвинуто й обґрунтовано концепцію самостійної України, означено її роль як гаранта стабільності в Європі та світі, ґрунтовно опрацьовано її майбутній устрій тощо³⁹. Зокрема у статті П. Федун («Полтави») «За тип організованої демократії в майбутній незалежній Українській Державі» (1950) вперше дано конкретне визначення форми правління майбутньої Української держави – парламентарна республіка⁴⁰.

Виходячи з міжнародно-політичних реалій повоєнної дійсності, українські націоналісти продовжували опрацьовувати стратегічні плани українського визвольного руху. Можливість утворення незалежної Української держави в цей період вони пов'язували з новим воєнним конфліктом світового масштабу, який розглядали як важливий чинник, що сприятиме визвольно-революційній боротьбі українського й інших поневолених народів, бо порушить кордони та зруйнує думку про непорушність і непереможність СРСР⁴¹. Через закордонні структури ОУН було розгорнуто широку дипломатичну роботу з метою переконати лідерів держав т. зв. демократичного блоку в необхідності утворення Української держави як гаранта безпеки та стабільності в Європі та світі. Водночас ідеологи ОУН приділяли максимум уваги розробці стратегії і тактики організації на українських землях, бо єдиним певним шляхом до визволення продовжували вважати масову революційно-визвольну боротьбу українського народу. Визначальними в цьому плані треба вважати роботи Д. Маївського, Я. Старуха, П. Федун, О. Дякова й інших публіцистів, де вироблено чіткі схеми діяльності українського визвольного руху в підрадянській дійсності. Зокрема П. Федун у статті «Про наш плян боротьби за визволення України в теперішній обстановці» докладно обґрунтував необхідність розбудовувати національно-визвольне підпілля на українських землях як найголовнішу передумову визволення українського народу в майбутньому, бо без організованої сили боротьба поневоленого народу приречена на поразку, навіть за найсприятливіших обставин⁴².

³⁹ Горновий О. Про наш демократизм. – 1948 / О. Горновий // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 7. – Арк. 504; Полтава П. Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу / П. Полтава // Літопис Української Повстанської Армії. – Львів, 1992. – Т. 9: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали / [відп. ред. Є. Штендери]. – Кн. друга: 1946–1948. – С. 15–75; Принцип приватної трудової власності на землю в програмі ОУН // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 20. – Арк. 23 зв. та ін.

⁴⁰ П. П. За тип організованої демократії в майбутній незалежній Українській Державі / ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 11. – Арк. 253.

⁴¹ Резолюції Першої конференції Закордонних частин ОУН // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференції та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. (Збірка документів). – Б. м.: Видання ЗЧ ОУН, 1955.

⁴² Полтава П. Про наш плян боротьби за визволення в теперішній обстановці / П. Полтава // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: В-во Літопис УПА, 1984. – Т. 10: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали / [відп. ред. Є. Штендера]. – Книга третя: 1949–1952. – С. 102.

Розгалужена підпільна мережа на українських землях мала уможливити ефективну пропагандивно-роз'яснювальну роботу, ширити кличі та гасла організації, а також за допомогою збройно-терористичних актів проти окупантів революціонізувати маси, спрямовуючи їх на боротьбу. Тобто фактично члени організації повернулися до тактики, яку застосовували в міжвоєнний період під час боротьби з польською окупаційною владою. Проте сили підпілля, яке наважилося чинити опір потужній імперській системі, швидко вичерпувалися. З огляду на майже повне винищення учасників національно-визвольного руху на ЗУЗ, ОУН снувала далекосяжні плани щодо перенесення центру боротьби на Схід України, але вони не були реалізовані.

Арешт останнього командира УПА В. Кука 1954 р. вважається датою припинення організованої боротьби ОУН, проте діяльність поодиноких звен та окремих бойовиків не припинялася до середини 60-х років, коли революційно-визвольну концепцію українських націоналістів перебрало нове покоління борців – дисидентів-шестидесятників.

Отже, різні за формами та змістом спроби ОУН та УПА відновити незалежну Українську державу не увінчалися успіхом, проте мали позитивне значення для формування державницької свідомості українського народу, його становлення як модерної української нації, що зрештою й призвело до утвердження незалежності України. Державницькі акції ОУН і УПА мають бути досліджені з погляду революційно-визвольної боротьби та її теоретичних аспектів, практичного державотворення, морально-правових питань та чинників національного відродження, з метою остаточного утвердження в незалежній Україні (парадокс!!!) думки про прагнення української нації до політичного суверенітету та вироблення оптимальної моделі устрою сучасної незалежної Української держави.

Oleksandra Stasiuk. Ukrainian liberation movement of the mid-20th century in the context of Ukrainian state building

The article analyses the main stages of the national liberation struggle of the Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) from the perspective of Ukrainian state building processes. It demonstrates interdependence between ideology and strategy of struggle employed by Ukrainian nationalists and social, political and military situation in the region. It stresses the importance of state-building activities of the nationalistic underground that had a crucial impact on nation-building processes and establishment of Ukrainian statehood.

Key words: the OUN, the UPA, national-liberation movement, Ukraine, statehood.

Александра Стасюк. Украинское освободительное движение середины ХХ столетия в контексте построения независимого Украинского государства

Проанализированы основные этапы национально-освободительной борьбы ОУН и УПА с точки зрения образования независимого украинского государства. Показана зависимость идеологии и стратегии борьбы украинских националистов от общественно-политической и военной ситуации в регионе. Подчеркнута значимость борьбы националистического подполья, направленная на возрождение государственности Украины, для утверждения идеи независимости Украины в сознании граждан и формирование современной украинской нации.

Ключевые слова: ОУН, УПА, национально-освободительное движение, Украина, государственность.